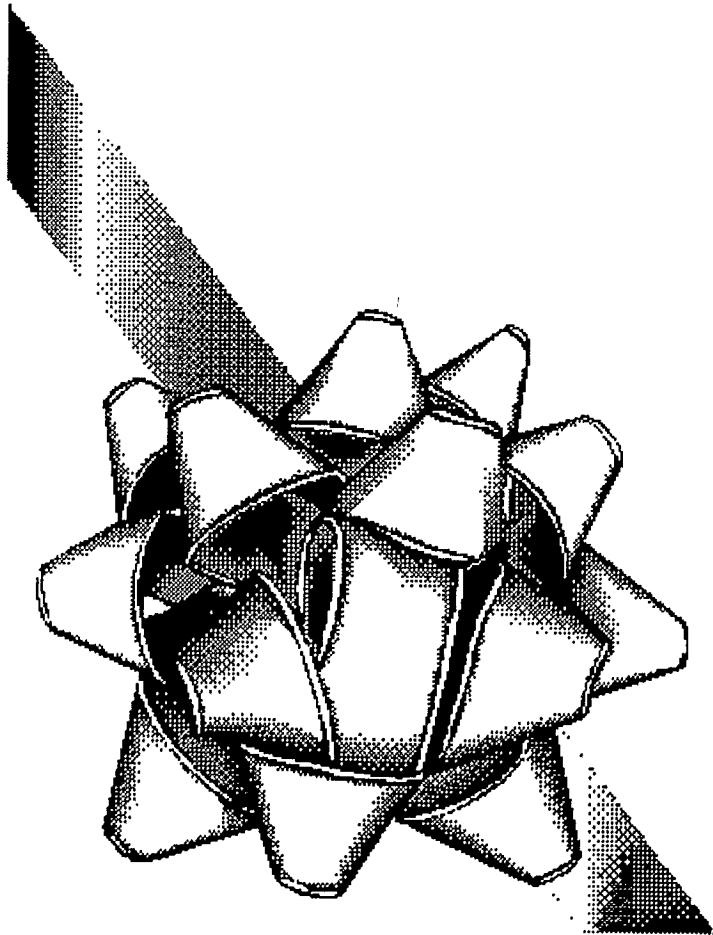

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۴۵۳۲۹

۱۳۸۱ / ۱۱ / ۲۰

دانشگاه سبز

مجتمع علوم انسانی

دانشکده زبان و ادبیات فارسی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

زبان تمثیلی در شعر نیما و اخوان

استاد راهنما: دکتر محمد غلامرضایی

استاد مشاور: دکتر محمد علی صادقیان

پژوهش و نگارش: علیرضا باغبان

۴۵۳۲۹

اردیبهشت ۱۳۷۷

تقدیم به :

پدر و مادر صبورم؛
که «باغ بی برگی» ما در سایه
محبت بی دریغشان سایه بانی
از پر مرغان دریایی به سر دارد.

قدردانی و سپاس

در این فرصت، به گفتهٔ نیما «یاد بعضی نفرات، روشنم می‌دارد.» نخست از استاد و پژوهندهٔ صبور و نکته‌سنج، جناب آقای دکتر محمد غلامرضایی که در مقام استاد راهنما، پرتو هدایت و روشنگری بر این رساله افکندند از جان و دل سپاسگزارم. همچنین از استاد روشن ضمیر جناب آقای دکتر محمدعلی صادقیان که مشاورت پایان نامه را بر عهده گرفتند و چون همیشه شاگرد خویش را وامدار محبت بی‌دریغ خود کردند، بی‌نهایت سپاسگزارم.

همچنین از:

– جناب دکتر یدالله جلالی پندری که در آغاز راه با خاطر انگیزی‌های خویش، مرا بر این کار دشوار ترغیب کردند؛

– کتابداران صبور کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران و کتابخانه عمومی قائم (عج) فردوس که مراجعات مکرر مرا تحمل کردند؛

– دوست گرانمایه‌ام غلامرضا قربانی مقدم که برخی منابع کار را مدتها در اختیارم گذاشت؛

– دوست و برادر ارجمندم جناب محمد حسین سالاری فر که مدتها در تهران میزبان مزاحمت‌های من بود؛

– و بویژه از پدر و مادر صبورم که با شکیبایی زمینه انجام این پژوهش را در زمانی نسبتاً دراز فراهم کردند؛

از صمیم دل و جان سپاسگزاری می‌کنم و خود را وامدار محبت همهٔ این خوبان و پاکان می‌دانم. کاستی‌های کار از من است و نقاط قوت آن – اگر داشته باشد – حاصل لطف خداوند و یاری

همهٔ آنان که ذکر جمیلشان رفت یا در دل هست و بر اثر شتابکاری بر زبان قلم جاری نشد:

«بلبل از فیض گل آموخت سخن و ر نه نبود این همه قول و غزل تعبیه در منقارش»

نوزدهم اسفندماه ۱۳۷۶

علیرضا باغبان

شماره: ۲۰
تاریخ: ۱۳۷۳/۱۷

بسمه تعالی

حوزه معاونت آموزشی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

صور تجلسه دفاع پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: علیرضا پانجمان
 رشته: ادبیات فارسی
 عنوان پایان نامه: زیبان مثنوی در سبک بیما و اجخوان
 استاد راهنما: دکتر محمد علی رضایی
 استاد مشاور: دکتر محمد علی صابری
 متخصص و صاحب نظر از دانشگاه یزد: دکتر محمد کاظم کدوری
 متخصص و صاحب نظر (استاد مدعو خارج از گروه): دکتر سید محمد انوشی
 نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه: مسئول مسئولین

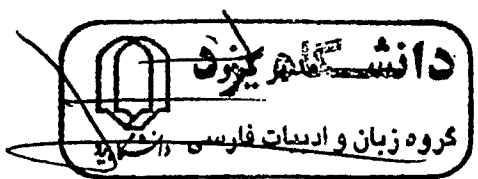
امتیازات بدست آمده (بر اساس ماده چهار آئین نامه آموزشی) به شرح زیر می باشد.

- ۱- اهمیت نظری، توسعه ای کاربردی موضوع تحقیق امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۹/۷
- ۲- میزان انطباق محتوی با عنوان پایان نامه امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰/۷
- ۳- نحوه ارائه، کیفیت دفاع و چگونگی پاسخگویی به سئوالات امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰/۷
- ۴- کیفیت تجزیه و تحلیل و انسجام مطالب امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰/۷
- ۵- اهمیت نتایج بدست آمده از لحاظ نظری، توسعه ای، کاربردی امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۹/۷
- ۶- نحوه نگارش امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۹/۷

دفاع از پایان نامه مورد تأیید هیات داوران قرار گرفت و با نمره ۱۹/۵ به عدد و امتیاز عالی .. به تصویب رسید.
به حرف نوزده
.....

امضاء هیات داوران
 ۱- دکتر محمد رضا ...
 ۲- دکتر محمد علی صابری
 ۳- دکتر سید محمد انوشی
 ۴- دکتر محمد کاظم کدوری
 ۵- سید محمد میرزایی

تاریخ دفاع: ۱۳۷۳/۱۷

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱	مقدمه: گذر از ذهنیت به عینیت
۸ - ۶۵	فصل اول: تمثیل و گونه‌های آن
۹	معنای واژگانی تمثیل
۱۰	معنای اصطلاحی تمثیل
۲۰	دو نوع عمده تمثیل: الف - همراهی ذهنیت و عینیت
۲۴	ب - اکتفا به ذکر عینیت
۲۹	تمثیل و صور خیال
۲۹	- تمثیل و تشبیه
۳۰	- تمثیل و استعاره
۳۱	- تمثیل و کنایه
۳۲	- تمثیل و سمبول

۳۶ کاربرد دیگر واژه تمثیل و تعریف چند اصطلاح
۳۹ گونه‌های تمثیل
۳۹ الف - دسته بندی تمثیل بر مبنای درجه وضوح
۴۱ ب - دسته بندی تمثیل بر مبنای محتوا و مضمون
۴۵ ج - دسته بندی تمثیل بر مبنای ساختار
۴۸ د - سرچشمه‌های تمثیل
۵۶ ویژگیهای زبان تمثیلی
۵۹ نگاهی گذرا به پیشینه تفسیر تمثیلی و تأویل
..... فصل دوم: زمینه‌ها و انگیزه‌های رویکرد نیمه‌واخوان به زبان تمثیلی ۶۶ - ۱۰۵	
۶۷ درآمد
۷۴ ۱ - اندیشیدن به ماهیت شعر
۸۵ ۲ - عوامل اجتماعی و سیاسی
۹۲ ۳ - تأثیر پذیری از شعر تمثیلی سنتی
۹۵ ۴ - آشنایی با مکتب سمبولیسم
۹۸ ۵ - تأثیرگذاری شعر
۱۰۰ ۶ - ماندگاری شعر و گسترش دامنه مخاطبان
۱۰۲ ۷ - عادت شاعر
۱۰۳ ۸ - تأثیر پذیری از نیمه
۱۰۵ ۹ - آشنایی با سینما

فصل سوم: سیری در سروده‌های تمثیلی نیما ۱۰۶ - ۱۸۱

زبان تمثیلی در شعر نیما ۱۰۷

یکپارچگی ساختار تصویری ۱۰۸

درجه و وضوح در سروده‌های تمثیلی نیما ۱۱۲

محتوا و مضمون در سروده‌های تمثیلی نیما ۱۱۹

الف - سروده‌های سستی ۱۲۰

ب - نو سروده‌ها ۱۴۳

فصل چهارم: سیری در سروده‌های تمثیلی اخوان ۱۸۲ - ۲۶۵

درآمد ۱۸۳

زبان تمثیلی در شعر اخوان ۱۸۷

ساختار تصویری در سروده‌های تمثیلی اخوان ۱۸۸

درجه وضوح در سروده‌های تمثیلی اخوان ۱۹۵

محتوا و مضمون در سروده‌های تمثیلی اخوان ۲۰۰

- سروده‌های تمثیلی ارغنون ۲۰۱

- سروده‌های تمثیلی زمستان ۲۰۵

- سروده‌های تمثیلی آخر شاهنامه ۲۲۵

- سروده‌های تمثیلی از این اوستا ۲۴۴

- سروده‌های تمثیلی در حیاط کوچک پاییز ۲۵۷

- سروده‌های تمثیلی ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم ۲۶۴

فهرست منابع ۲۶۶

خلاصه پایان نامه

هنگامی که تب و تاب خیزش مشروطه با پیروزی نسبی آزادی خواهان پایان گرفت شاعران به خلوت همیشگی خود برگشتند و دریافتند که شعر صریح عصر بیداری با تحولات جامعه همگام نیست، بنابراین نخستین زمزمه‌ها برای تجدید ساختار شعر در گرفت. سرانجام نیما از کوهستانهای یوش سر بر آورد و با تکیه بر قریحه، اندوخته‌های ادبی و جسارت بی‌مانند خویش همه تلاشها را به مسیری دلخواه هدایت کرد و پرچمدار شعر نو گردید.

تحول نیمایی در شعر فارسی را از چشم اندازه‌های گونه‌گون می‌توان به تماشا ایستاد. تاکنون نیز در بررسی این فصل درخشان شعر فارسی کوشش‌هایی ارجمند و روشنگر سامان یافته و بر جنبه‌هایی از کار شگرف نیما و پیروان او پرتو شناخت تابانده است. کاربرد زبان تمثیلی از مشخصه‌های بارز سروده‌های نیما و دیگر شاعران نوپرداز معاصر است. ما در این رساله برآنیم تا این مشخصه را در شعر نیما ردیابی و طرح کنیم و بحث را با نگاهی به چند و چون کاربرد آن در شعر اخوان - به عنوان نمونه کمال یافته شعر نیمایی - پی بگیریم. زبان تمثیلی از زیر مجموعه‌های زبان شعر و آفریننده تمثیل است و تمثیل بیان غیر مستقیمی است که بر تشبیه بنا می‌شود، بدین ترتیب که شاعر یا نویسنده برای ذهنیت خویش که معمولاً یک مفهوم عقلی و نامحسوس است، عینیتی را که غالباً پدیده‌ای محسوس است - برمی‌گزیند. عینیت برگزیده شده باید ذهنیت و عاطفه پدید آورنده خویش را القا کند. تمثیل با دیگر صور خیال شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد و شایسته آن است که یک شیوه مستقل بیانی شمرده شود. همچنین می‌توان تمثیل را بر مبنای مشخصه‌های: درجه وضوح، محتوا و مضمون، ساختار و سرچشمه‌های آن دسته بندی و گونه‌های این شیوه بیانی را معرفی کرد.

زمینه‌ها و انگیزه‌های متعددی به رویکرد نیما و اخوان به زبان تمثیلی انجامید که شاید بتوان «اندیشیدن به ماهیت شعر» و «عوامل اجتماعی و سیاسی» را در صدر آن زمینه‌ها قرار داد. نیما در آغاز به حکایت‌های تمثیلی روی آورد و هنگامی که بدعت شگفت خود را در شعر فارسی آغاز کرد، تمثیل توصیفی را البته در ساختاری یکپارچه به عنوان شگرد اصلی شاعری خویش برگزید. مهمترین تحولی که نیما در کاربرد زبان تمثیلی به وجود آورد، ایجاد یکپارچگی ساختار تصویری در شعر بود. از نظر محتوایی نیز سروده‌های تمثیلی او عرضه گاه دردها و گرفتاریهای طبقه متوسط جامعه ایران در عصر زندگی شاعر است.

اخوان در ابتدا نوعی تمثیل توصیفی را که حداکثر در یک بیت ارائه می‌شود، به کار می‌گرفت و به نظر ما یکپارچگی ساختار تصویری را بعدها از نیما آموخت. در این دوره اخوان تمثیل توصیفی و داستان تمثیلی را با قدرت می‌سراید و بویژه در بهره‌گیری از شگردهای داستان پردازی کامیاب است. از نظر محتوایی نیز گرایش عمده او به مسائل اجتماعی و سیاسی است و البته از دیگر مضامین نیز غافل نمانده است همچنین سروده‌های تمثیلی اخوان به سبب تسلط کم نظیر او بر فرهنگ و ادب فارسی از زبانی پخته برخوردار است و پشتوانه‌های فرهنگی در آن نسبت به شعر نیما گسترده‌تری دارد.

مقدمه

گذر از ذهنیت به عینیت

مقدمه

گذر از ذهنیت به عینیت^۱

شاید شما در فصل بارآوری و میوه دهی در باغ آلبالو گشتی زده باشید. آلبالوها مثل پاره‌های یاقوت در لابه‌لای زمرد سبز برگها می‌درخشند و دلپذیری خود را به رخ شما می‌کشند. ناگهان کودکی که همراهمان است، می‌پرسد: «آلبالو چه مزه‌ای می‌دهد؟» و با این پرسش همه هیبت بزرگسالی شما را فرو می‌ریزد. می‌خواهید به او پاسخ دهید: «ترش است.» و گریبان خود را از دست کنجکاوی کودکانه او رها کنید، ولی پرسش‌های مقدر بعدی را به خاطر می‌آورید و از این پاسخ بی‌تأمل در می‌گذرید. چند و چون این پرسش آسان نمایی دشوار و پرسشهای احتمالی بعدی را در ذهن خود مرور می‌کنید تا پاسخی که می‌دهید همه جانبه و کامل باشد. همه این فعل و انفعالات در ظرف چند لحظه صورت می‌گیرد و خود را برای پاسخ‌گویی مفصل آماده می‌بینید. بنابراین شروع می‌کنید:

— «بین ...»

هر کوششی برای تشریح و توضیح بیهوده است. وقت خود و پرسنده را تلف نکنید. بهترین کار این است که دست دراز کنید و چند آلبالو بچینید تا آن کودک کنجکاو بخورد و پاسخ پرسش

۱ - طرح کلی هر دو تمثیل مقدمه را از اریک فروم گرفته‌ام در «زبان از یاد رفته» (ص ۱۳ - ۱۴) ولی عناصر تمثیل بکلی دگرگون شده و سیرت و سانی دگرگونه و متناسب با فضای فرهنگی سرزمین ما یافته است.

خود را دریابد. با این رفتار شما، کودک مذکور هیچ‌گاه مزه آلبالو را فراموش نخواهد کرد، اگر چه او نیز چون شما نخواهد توانست آن را برای دیگران شرح و توضیح دهد.

شرح و توضیح و انتقال احساسات و عواطف درونی نیز همیشه همین قدر دشوار و گاه حتی نشدنی است.

فرض کنید با مشکلی بزرگ رو به رو هستید. گرفتاری از چهار سو شما را در بر گرفته است. هیچ امیدی به رفع گرفتاری‌های خود ندارید. آینده را مبهم و تیره می‌بینید. اطرافیان نیز از گرفتاری شما بی‌خبرند و برای گشودن گره مشکلات شما اقدامی نمی‌کنند. در اوج دغدغه روحی و دلهره‌ای که شما گرفتار آن هستید با آسایش و آرامش به زندگی بی‌دغدغه خود مشغولند و چه بسا به تشویش و دلنگرانی مقدس شما می‌خندند. می‌خواهید پیش یکی از دوستان خود بروید و با او درد دل کنید، ولی هرچه فکر می‌کنید در اندوخته‌هاژگانی خویش، هیچ واژه و عبارتی را برای بیان مشکل خود و بی‌خیالی اطرافیان رسا نمی‌یابید. از این کار صرف نظر می‌کنید.

شب خوابی شکفت می‌بینید. خواب می‌بینید در دریایی توفان زده و خروشان گرفتار شده‌اید. هرچه تقلاً می‌کنید خود را بر روی امواج حفظ کنید، موجی دیگر شما را به زیر می‌کشد. گاهی سر بر می‌آورد و ساحل نشینان را به یاری می‌خواهید. ساحل نشینان بی‌درد سرگرم گشت و گذار و تفریح هستند و به فریادهای دلخراش شما اعتنایی نمی‌کنند.

بیدار می‌شوید و شباهتی عجیب میان این رؤیا و واقعیت زندگی خود می‌یابید. تصمیم می‌گیرید برای بیان درد دل خود به دوستان از ماجرای خوابی که دیده‌اید کمک بگیرید، صبح نزد او می‌روید و می‌گویید.

— «بین ...»

لازم نیست زحمت بکشید. پیش از شما افراد دیگری همین رؤیا را - البته در بیداری - دیده

و آن را به شیوه‌ای شیوا و رسایان کرده‌اند. می‌توانید برای تأثیرگذاری بیشتر از سخن آنان مدد بگیرید.
حافظ گفته است :

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل کجا دانند حال ما سبکباران ساحل‌ها^۱
و نیما یوشیج همین رؤیای بیداری را در قالب شعر «آی آدم‌ها»^۲ تصویر کرده است. می‌توانید به
تناسب فرصتی که دارید از آن بیت حافظ یا این شعر نیما استفاده کنید و از تأثیرگذاری سخن خود
مطمئن باشید.

گفته‌اند: «هنر رؤیایی است که در بیداری می‌گذرد» و می‌بینید که نادرست نگفته‌اند، چرا که
بین خوابی که شما دیده‌اید و اثری که حافظ یا همین نیما آفریده است از نظر ماهیت تفاوت چندانی
نیست. در هر دو ما با یک معادله دو وجهی یا دو سویه مواجهیم. یک طرف این معادله تصویری است
از یک دریای خروشان و فردی گرفتار مانده در تلاطم امواج و سبکباران ساحل‌ها که به یاری او
بر نمی‌خیزند. طرف دیگر معادله نیز اندیشه و تفکر نهفته در آن است یعنی اصل گرفتاری و بی‌توجهی
اطرافیان در شکل کلی آن.

بخش اعظم آثار هنری با ایجاد چنین معادله‌ای شکل می‌گیرند و راه رسیدن به آن، گذر از
مسیر «تصویر آفرینی» و «عینیت پردازی» است و به عبارت دیگر گذر از «ذهنیت» به «عینیت».

شعر - به عنوان هنری که اکنون مورد بحث ماست - از همین سرچشمه سیراب می‌شود. دکتر
شفیعی کدکنی این مقوله هنری را چنین تعریف کرده است: «شعر گره خوردگی عاطفه و تخیل است که
در زبانی آهنگین شکل گرفته است»^۳ بنابراین شعر کلامی مرکب و چند وجهی است و باید در رتبه‌ای

۱ - دیوان حافظ: به تصحیح انجوی شیرازی، ص ۱.
۲ - مجموعه کامل اشعار نیما یوشیج: ص ۳۰۱ - ۳۰۲.
۳ - ادوار شعر فارسی: دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، ص ۹۳.

فراتر از کلام معمول جایگاهی برای آن جستجو کنیم. برای رسیدن به «بیان برتر» شاعر باید برخوردی ویژه با واژگان - که مصالح سخن است - داشته باشد. همان که پژوهشگری گفته است «[شاعر] از کلمات استفاده نمی‌کند، بلکه حتی می‌توانم بگویم که به آنها استفاده می‌رساند.»^۱ و «کلمه که برای نثر نویس وسیله‌ای است تا از خود به در آید و خود را به میان جهان بیفکند، برای شاعر آینه‌ای است که تصویر او را به خود او باز می‌گرداند.»^۲

برای دست یافتن به تخیل که یکی از عناصر و تارهای درهم بافته شعر است، شاعر عمدتاً به شیوه‌ها و شگردهای مطرح در علم بیان، روی می‌آورد. چرا که «ادبیات و بویژه شعر، شیوه غیر مستقیم بیان و اندیشه است، گریز از منطق عادی گفتار است و از این روی در گزارش لحظه‌ها و اندیشه‌ها، مردان هنری، از صورتهای گوناگون خیال و شیوه ادای معانی به طریق غیر مستقیم استفاده می‌کنند.»^۳ با ورود به محدوده علم بیان و شیوه‌های بیانی یا همان صورخیال است که شعر از سطح بیان عادی فراتر می‌رود و تأثیر این رویکرد به حدی است که محقق گفته است: «دنیای هنرمندان به وسعت دنیای هنر آنهاست و وسعت دنیای هنر آنها به وسعت تصاویری است که در اختیار می‌گیرند.»^۴

شیوه‌های بیانی در علم بیان سنتی به تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه محدود می‌شود ولی در بیان پیشرفته امروزی - تا حدی به تبعیت از پژوهشگران غربی - بابهای تازه‌ای در علم بیان گشوده شده و مباحثی همچون: سمبول، تمثیل، اسطوره، کهن‌الگو و صورت مثالی^۵ به آن راه یافته است. آنچه همه این شیوه‌های بیانی را با یکدیگر پیوند می‌دهد کوشش در راه فراتر رفتن از سخن معمول و رسیدن به مرز «شعریت» است. در همه اینها، گوینده از بیان مستقیم عاطفه و اندیشه خود می‌گریزد و با چنگ

۱ - ادبیات چیست؟ ژان پل سارتر، ص ۱۶.

۲ - همان کتاب: ص ۲۲.

۳ - صورخیال در شعر فارسی: دکتر شفیعی کدکنی، ص ۱۳۹.

۴ - تمثیل در شعر مولانا: دکتر عبدالکریم سروش، ص ۸.

۵ - به عنوان نمونه می‌توان به کتاب بیان، نوشته دکتر شمیسا، ص ۱۸۹ - ۲۲۸ رجوع کرد.

زدن به تصویر آفرینی - برای حفظ ماهیت شعر و تأثیر گذاری بیشتر و عمیق تر - بیان غیر مستقیم اندیشه‌های خویش را می‌کوشد.

همه شاخه‌ها و شعبه‌های تصویر آفرینی از ابهام و ابهام یکسان برخوردار نیستند. گاه با یک تشبیه چهار رکنی مواجهیم که طبیعتاً چندان از صراحت به دور نیفتاده است و گاه کل یک سروده به صورتی یکپارچه در لایه‌ای از غبار استعاره‌ها و سمبول‌های به هم پیوسته و گسترده پیچیده می‌شود و از قابلیت تأویل و تفسیر برخوردار می‌شود.

در همه انواع شیوه‌های بیانی که در هیأت یک واژه عرضه می‌شوند، اندیشه و تصویر در هم آمیخته است ولی در آن دسته از صورخیال که در قالب جمله و عبارت شکل می‌گیرند اندیشه و تصویر در محدوده شعر به گونه‌ای نسبتاً تفکیک پذیر باقی می‌ماند یعنی شاعر اندیشه و عاطفه خویش را در پس پشت تصویر پنهان می‌کند؛ البته گاهی این اندیشه را به صورت جداگانه نیز در کنار تصویر بیان می‌کند و گاه صرفاً به ارائه تصویر اکتفا می‌کند و دریافت اندیشه آن سوی تصویر را به خواننده وا می‌گذارد.

این گذر تدریجی از اندیشه و ذهنیت به سوی تصویر عینی و گزینش عناصری از طبیعت یا پشتوانه‌های فرهنگی که بتواند آن اندیشه را نشان دهد، عینیت پردازی نامیده می‌شود و اگر اندیشه مطرح در سروده امری غیر حسی و عقلی باشد، فعالیت تصویر آفرینی، تمثیل پردازی خواننده خواهد شد.

در این رساله می‌کوشیم این شیوه بیانی را در حد بضاعت خویش معرفی و جنبه‌های گوناگون آن را شناسایی کنیم و سپس کاربرد آن را در شعر دو تن از شاعران معاصر، نیما و اخوان، ردیابی و طرح کنیم. ذکر این نکته نیز در این فرصت بایسته است که شاعر و نویسنده معاصر بی هیچ پروایی در هر زمینه‌ای - حتی زمینه‌هایی که آگاهی و تخصص کافی در آن ندارد - اظهار نظر می‌کند و دستگاه چاپ